

KRIŽEVCI - CRKVA SV. KRIŽA

Dr. sc. ZORISLAV HORVAT
Zagreba ka 17, HR – 10340 Vrbovec

Izvorni znanstveni lanak
Original scientific paper

Primljeno/*Recieved*: 5.12.2005.
Prihva eno/*Accepted*: 29.12.2005.

Crkva Sv. Križa u Križevcima stara je župna crkva Donjega grada Križa, koja je do danas doživjela mnoge promjene. Na istom mjestu vjerojatno je stajala romani ka crkva, koju je zamijenila goti ka gra evina, možda još sa starom crkvom kao svetištem. Svetište je gra eno u nekoliko navrata; i brod je mijenjan, vjerojatno je i gorio, no oslikavanje u unutrašnjosti govori da je zarana bio pod krovom i u uporabi. Osmanlijska opasnost tjera Križev ane na utvr ivanje grada i crkve oko koje su gra ene i rušene renesansne utvrde. Promjenom urbanisti kih uvjeta vjerojatno dolazi do naglašavanja južnoga portala. Reforma crkvenih institucija kralja Josipa II. 1786. dovodi do napuštanja crkve, koja se ponovno obnavlja prema kraju 19. st. te 1912. god. Ovih godina u tijeku su konzervatorsko-restauratorski radovi.

Klju ne rije i: crkva Svetog Križa, Križevci, sakralna arhitektura, gotika

O crkvi Sv. Križa dosta je pisano u zadnje vrijeme, a tu su i po etna konzervatorsko-restauratorska istraživanja. Sve je to donijelo i neke nove poglede na crkvu. Prvi se njome pozabavio I. K. Tkal i još 1883. godine, pomažu i nastojanjima Križev ana da se desakrirana i zapuštena crkva privede obnovi (sl. 1.), uredi i u nju smjesti oltar Sv. Križa iz zagreba ke katedrale (Tkal i 1887). Zatim, o njoj piše Gj. Szabo, pa arh. S. Podhorski, prate i obnovu po etkom 20. st. (Szabo 1912, Podhorski 1941). Lj. Karaman pak osvr e se na kapitele južnoga portala, odre uju i ih kao romani ke, klesane u 13. st. Katarina Horvat-Levaj prva se temeljito pozabavila crkvom Sv. Križa, analiziraju i pojedine detalje, datiraju i i romani ke kapitele dosta kasnije, u 14. st.: pretpostavlja da je crkva gra ena u više faza (Karaman 1950: 129; Horvat-Levaj 1993).

Z. Balog je pokušao u nejedinstvenosti tlocrta svetišta na i razlog injenici da je crkva zapravo dobila druk iji svod nego što ga je prvotni arhitekt zamislio te da je to trebao biti zvjezdasti kasnogoti ki svod (Balog 1999; Balog 2002).

I na kraju, godine 1996. po eli su radovi na obnovi crkve, prvo pro elja; radove je vodila Mirjana Visin iz Konzervatorskog odjela Uprave za zaštitu spomenika kulture, Ministarstva kulture. Restauratorska je istraživanja i stanje oslikanih slojeva i zi a vodio I. Srša iz Hrvatskog restauratorskog zavoda iz Zagreba, ijim sam se pismenim izvješ ima koristio, pišu i ovaj lanak. Godine 2004. nastavljena su istraživanja

unutrašnjosti crkve: I. Srša na osnovi nalaza pretpostavlja da je na mjestu današnje crkve Sv. Križa, dio koje bi bio brod i trijumfalni luk, postojala crkva, i to ve u prvoj polovici 14. st. Druga faza gradnje svetišta dogodila bi se sredinom 14. st., a tre a krajem 15. st. Neki detalji pak govore i o sakralnoj gra evini koja je postojala prije ove iz 14. st.

OPIS POJEDINIHI DIJELOVA CRKVE

Crkva Sv. Križa sastoji se od broda, svetišta, a nekada je imala i sakristiju, koja je srušena, vjerojatno zbog obrambenih razloga (sl. 2). Kasnije, pred zapadnim je pro eljem dozidan zvonik, a crkva je okružena kašteloidnom utvrdom. Po etkom 20. st., prigodom obnove crkve prema projektu arh. S. Podhorskog, ponovno je podignuta sakristija, preure en je zvonik i uz njega prizidano novo stubište. Okoliš je crkve ure en.

Zi e je crkve, prema dosadašnjim istraživa kim sondama, vrlo heterogeno, s dosta tragova uporabe opeke ve u starijim fazama. Pregradnje i preure enja tijekom 15.-19. st. tako er su izvo eni opekom, starijom, recikliranom, i novijom.

Svetište

Svetište crkve Sv. Križa poligonalna je tlocrta, s dva svodna polja (sl. 2.); svo ena su obi nim

križnim goti kim svodom¹. Rebra su jednostavna, s jednom užljebinom izme u dva traka, a nose ih likovno ukrašene konzole različitih oblika, osim jedne, koja je samo geometrijski oblikovana. Tjemena svodova šiljasta su - tj. nisu gore elipsoidno zaobljena, kao što je u nas u kasnijoj gotici uobičajeno. Odnos stranica svodnih polja uz južni zid jest 2 : 3. Tlocrt je svetišta nepravilan, tj. tri strane završetka svetišta nejednake su duljine, a svetište se sužuje prema zaključku. Dvije stranice zaključka s prozorima dulje su, a ona na sjeveroistočnoj strani, bez prozora, nešto je kraća (sl. 3.). Razlikuju se i dužine sjeverne i južne stranice svetišta. Sam je svod izveden opekama.²

Kao što je već rečeno, a što je postalo i općenito mjesto u svim opisima ove crkve, svod nosi osam konzola, heterogene izvedbe i oblikovanja. Konzole su u recentnoj obnovi prelijevane sivom bojom, što oduzima mnogo od njihove plastičnosti i uvjerljivosti. Moglo bi se reći da je nazočno nekoliko ruku klesara. Neke od konzola vrlo su kvalitetno klesane, no nejasan je odnos kvalitetnijih konzola i onih manje kvalitetnih: nekoliko petara rebara «sjedaju» na konzolama dosta nepravilno - ekscentrično, npr. konzola u sjeveroistočnom kutu. Katkad kao da nisu klesani jedno za drugo. I na kraju, južna je konzola kao i petar svoda ekscentrični s obzirom na kontrafor na vanjskoj strani zida, što je više autora dovelo u dvojbu o razlozima ovakve situacije (Balog 2002).

Pogledajmo ih redom, od sjeverozapadnoga kuta svetišta pa u smjeru kazaljke na satu:

1. Mala konzola, izgleda kao naopako okrenuta piramidica, s vrlo jednostavnim abakom, profilirana s trokutastim urezom, te ukrašena gotički stiliziranim lišćem, koji «nižu» iz kratkih, odrezanih «granica».

2. Konzola u obliku ljudske golobrade glave, otvorenih usta, s kosom prikazanom dosta linearno, pojednostavljeno: glavu pokriva jednostavan abak, poligonalna tlocrta, na koji je, točno u sredinu (sl. 4., 5.), postavljena petar triju rebara. Ovako jednostavan abak - samo ploha - nalazimo u svetištu brinjske frankopanske kapele Sv. Trojice s početka 15. st.

3. Konzola u sjeveroistočnom kutu svetišta, poligonalna abaka, s bogatim gotički stiliziranim listovima - tri lista polaze s podrezane granice, te se granaju, kako je to rekla K. Horvat Levaj, «dosta nervozno». Iako s abaka kreće samo jedno rebro, širina abaka ista je kao na susjednoj konzoli, koja nosi pete triju rebara, dakle, predimenzionirana je. Abak je tanak i jednostavno profiliran.

4. Konzola u lijevom kutu iza oltara, s visokim cvijetom kao na baldahinima, dosta je oštećena, manjih je dimenzija. Abak je uža od bujnoga lišća i pokojega cvijeta na njoj, te je tanak i profiliran uskim utorima. Os konzole ekscentrična je, tj. konzola je malo pomaknuta na desno, ali petar je rebra pravilno smještena na abak. Lišće na tijelu konzole nije izrazito zbog previše slojeva boje, ili je grubo izrađeno, ali možda nedovršeno.

5. Petar je konzola smještena u desni kut iza oltara te je inačica prethodne: gore ima jednostavan abak, a lišće dolje kreće s odrezanih granica, koso rezanih. Donji je dio konzole prilično pokriven žbukom. Abak je tanak. Konzola i rebro svoda dobro su smješteni.

6. Ova konzola ima poligonalni abak, dosta bogato profiliran, a donji je dio konzole oštećen. Florealni dio konzole vrlo je plastično isklesan i drukčiji je od ostalih konzola. Petar rebra postavljena je točno u sredinu konzole, no oboje su ponešto ekscentrični s obzirom na jugoistočni kut svetišta.

7. Konzola-maskeron na južnom zidu svetišta drži pete triju rebara (sl. 6.). Na maskeronu nema nikakva abaka, rebra su položena na tjeme maskerona, ili možda bolje reći - izlaze iz njegovog tjemena. Petar rebra malo je ekscentrični s obzirom na maskeron. Na inošenje pete triju rebara podsjećaju na oblike i položaj maskerona s pročelja zagrebačke katedrale, pa i slični na jedan maskeron s pročelja (sl. 7.), danas smješten u Dijecezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije.³

8. Mala konzola u jugozapadnom kutu svetišta, jednostavna je, glatka, iako nešto bogatije profilirana abakusa, opet sitnim trokutastim utorima. Dolje je oblikovana kao naopako okrenuta piramidica, kao mnoge gotičke konzole širom kontinentalne Hrvatske, ima izrazito odstup od

1 Upozorio bih na krivo crtanje križnih rebara u zaključku svetišta, s lomljenim smjerom rebara uz zaglavni kamen, po evši od arh. Sunka. Ova se greška sporadično javlja, pa je preuzima i Z. Balog u svom prijedlogu promjene prvotna plana svodnja-Balog 1999: 333, slika; Balog 2002:13, sl. 2.

2 Goetz Fehr, 1961: 90: svođenje opekama uvodi P. Parler, zajedno s mnogim drugim racionalizacijama u gradnji i oblikovanju.

3 Napomenimo da su maskerone na zagrebačkoj katedrali najvjerojatnije klesali majstori, potekli s praških gradilišta P. Parlera. O tome vidi: A. Horvat, Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali, *Zbornik za umjetnostno zgodovino*, V.-VI./1959., Ljubljana, 243-267.

likovno ukrašenih ostalih sedam konzola. Njezina veli ina odgovara nošenju jednog rebra. Zanimljiv je na in ugradbe konzole: zidovi svetišta i trijumfalnoga luka o ito su naknadno spojeni, tj. zid trijumfalnoga luka mogao bi biti stariji, što su pokazala i istraživanja I. Srše. Njihov spoj seže do razine abaka konzole, iznad te to ke zidovi kao da su spojeni, zajedni ki zidani, no to još nije dovoljno istraženo.

Svetište crkve Sv. Križa nepravilno je; sjeveroisto ni i jugoisto ni kontrafori nisu postavljeni centri no s obzirom na uglove koje podupiru, a tome odgovaraju nepravilno postavljene konzole i pete rebara u unutrašnjosti svetišta (sl. 2.). I na kraju, izmjere svetišta govore o nepravilnu svetištu: niti su sve tri strane svetišta iste, razli ite su duljine sjevernog od južnog zida, kao i širine svetišta uz trijumfalni luk i pred zaklju kom svetišta (sl. 3.). Razlike tih nejednakih dužina svetišta jesu oko dvadesetak centimetara, dakle ta je nepravilnost – pravilna, ona ima sustava! Možda u tom sustavu treba gledati neslaganje južnog kontrafora s konzolom i petom triju rebara na južnom zidu svetišta. Da je stari arhitekt svjesno išao u ovu nepravilnost može nam re i to što je isto takvo neslaganje na sjevernoj strani, jedino što ondje nije bio kontrafor nego okomito priklju ena isto na stijena sakristije. Ne vjerujem u pretpostavku I. Srše da je sakristija izgra ena dosta kasnije zbog siromaštva: za dva zida sakristije, koja nije ve a od 3,0/4,0 m, nije bio potreban nekakav znatni trošak, a zid sakristije bio je važan i zbog funkcije podupiranja svoda. Nepostojanje sakristije u 19. st. objašnjivo je utvr ivanjem Sv. Križa u 16. st.: sakristija je smetala utvr ivanju – podizanju kaštelne utvrde oko crkve te je morala biti još davno uklonjena.

Svetohranište je u svetištu tako er bilo bogato oblikovano, no nažalost je dio ukrasa otklesan. Osnovni otvor svetohraništa je pravokutan, s profiliranim okvirom, iznad kojega se nadvija lu ni timpanon, ukrašen rakovicama. Donji je dio svetohraništa, s ja e naglašenim vijencem, otklesan. Napomenimo, da je svetohranište isklesano u krupno-zrnatom pješ enjaku boje okera.

etiri goti ka prozora u svetištu ovisoke su goti ke biface, svaki s druk ijim kružištem (sl. 8.)⁴. Kružišta još nemaju motiv «ribljih mjehura», što bi

moglo poma i njihov nastanak bliže sredini i kraju 15. st. Profilacija uz staklo te šprljak u sredini, uobi ajenih su goti kih oblika (sl. 9.D), kakvi se susre u tijekom 14. - 15. st. Špaleta su skošene, glatke, i prema van i prema unutra. Na površini špaleta, izvana i inutra, nalazi se više klesarskih znakova.

Ispod isto noga prozora u južnom zidu svetišta smještena je goti ka niša, segmentna nadvoja, okružena pravokutnim okvirom (sl. 10.). Nadvoj je ukrašen «vise im» kružištem, dosta složene izvedbe. Pravokutni okvir niše još je dodatno pokriven vijencem, koji se sa strana lomi, da bi ga nosile dvije konzolice uobi ajena goti kog oblika - naopako okrenute piramidice. Kamen, od kojeg je niša isklesana, meki je, svijetli pješ enjak, lagan za obradu; izrada ovog detalja prvorazredna je. Klesanci su ozna eni s tri razli ita klesarska znaka (sl. 11.).

Upozorio bih, me utim, na profilaciju niše: to su dvije užljebine, od kojih ona unutrašnja služi da bi prešla u oblikovanje vise eg kružišta segmentna nadvoja. Ovaj dio profilacije - mala užljebina na unutrašnjoj strani profilacije - dio je goti kog oblikovnoga inventara, koji služi za povezivanje pojedinih detalja, pa ih nalazimo i na portalu prema sakristiji i na zapadnom pro elju. Na portalu sakristije ova je užljebina prelazila u veliki slijepi trolist u luneti, a kod zapadna portala nejasna je situacija. Treba re i da ova niša nije sedilija, bar ne u uobi ajenom smislu: ini se da nije bilo kamenog sjedala, nego da se ondje po potrebi stavlja stolica. S obzirom da je pod svetišta podignut za 30-35 cm, a možda i više, izgled je niše promijenjen, tj. danas ima premalu visinu, a time i krive proporcije.⁵

Portal prema sakristiji

Portal u sjevernom zidu svetišta, na ulazu u sakristiju, prebogate je izvedbe za ovu jednostavnu crkvu (sl. 12., 13.). Profilacija je portala relativno jednostavna, no oboga ena je lunetom u unutrašnjosti goti kog nadvoja te s lu nim vijencem iznad nadvoja. Lu ni vijenac u petama nose tipi ne goti ke konzolice a po gornjem rubu vijenca teku rakovice. Vrh vijenca iznad nadvoja završava križnom ružom i rozetom. ini se da je vrh križne ruže skra en, da je uklonjen završetak nalik na turban, ali da je – naknadno uklesana - godina 1498. zapravo prilago ena ovakvoj, nepotpunoj

4 Kako piše S. Podhorski, kružišta na svetišnim prozorima bila su sa uvana prije sanacije crkve Sv. Križa po etkom 20. st. (Podhorski 1941:91).
5 Z. Balog predlaže grafi ku konstrukciju ove niše s dva šesterokutnika, no ne uzima u obzir da je niši smanjena visina, i to poprili no (usp. Balog 2000).

situaciji. Luneta u nadvoju ukrašena je velikim goti kim trolistom, a dolje je nose dvije konzole. Pomnijim pregledom portala i lunete vidi se da su ponešto prera eni, da je prvotni donji rub lunete otklesan, da bi se zbog povišenja poda svetišta dobilo na visini svijetloga otvora portala. Osim toga, jedna je konzola u peti nadvoja izvedena od druk ijeg kamena - krupnozrnata pješ enjaka - i o ito su obje naknadno ugra ene, zajedno s otklesavanjem donjeg ruba lunete. Profilacija portala jednostavna je i na unutrašnjoj strani završava malom konkavnom užljebinom, koja pak prelazi u plasti ni ukras lunete - u veliki trolist. Otklesavanjem donjeg ruba lunete promijenilo se oblikovanje ovog trolista te je izgubio svoju prvotnu fino u: za primjer imamo ovakvu lunetu na portalu proštenišne crkve na Ptujskoj gori u susjednoj Sloveniji (sl. 14.).

Važno je konstatirati da je pod svetišta nekada bio niži za 30-35 cm, a možda i više⁶, što zna i da su promijenjene proporcije prostora i odnosa pojedinih detalja. Možda je najvažnija posljedica prilago avanje portala, povišeni donji rub kamene lunete otklesavanjem i umetanjem konzolica, bilo da su one ve bile na tom portalu pa su povišene, bilo da su izra ene potpuno nove.

Trijumfalni luk

Trijumfalni luk uobi ajen je goti ki detalj, šiljasta nadvoja te skošenih rubova (sl. 15.); klesanci su luka od sitno-zrnata pješ enjaka, svijetlosme e boje. Posebno treba naglasiti da je i na njemu na en klesarski znak, kakav je na en i na prozorima i kontraforima svetišta (sl. 11. N). Podizanjem poda svetišta i broda promijenjen je i izgled trijumfalnog luka, tako da on sada izgleda dosta zdepasto; pa ipak, trijumfalni je luk dosta nizak i u odnosu na svod svetišta.

Uz trijumfalni luk, sa strane broda, ugra eno je malo svetohranište, šiljasta nadvoja: ono je zapravo spolij, jer je dobilo novu namjenu - postalo je mala niša za odlaganje ampula uz oltar u sjeveroistio nom kutu broda. Ovo je svetohranište nekada bilo profilirano, no profilacija je otklesana. Na svetohraništu je I. Srša iz HRZ-a, istražuju i povijesne slojeve, našao oslikani sloj, o ito na svom prvotnom mjestu, koji bi mogao potjecati iz 14. st. (Srša 2004:101).

Brod

Brod, pravokutna tlocrta, veli ine 10,20/15,70 m, presvo en je baroknim svodom izme u 1714. - 1718., s etiri svodna polja i odgovaraju im pilastrima (sl. 2.). Svako je polje osvjetljeno jednim baroknim prozorom, pravokutna svijetlog otvora i segmentnih prozorskih niša, iznutra i izvana. Barokna je etverodjelnost svoda negirala srednjovjekovnu koncepciju prostora s tri visoka, uska goti ka prozora. Goti ki su prozori zazidani te im se vrhovi vide u potkrovlju, iznad baroknih svodova. Srednji je prozor zazidan samo izvana, pa je vidljiv kameni «trolist», goti ki profiliran (sl. 16.). Prvi isto ni goti ki prozor potpuno je zazidan, no djelomi no otpala žbuka otkrila je da je nadvoj prozora izveden opekama, a ne kamenom, kao što bi se o ekivalo. To su otkrila i konzervatorska istraživanja na južnom pro elju 1996. godine, no prozor je ispod peta nadvoja izveden odgovaraju im klesancima. Po brojnim krpanjima i zazidavanjima opekama o ito da je ovaj zid bio mnogo puta prezidavan i obnavljan. I. Srša utvrdio je izravnanje zida 11 cm ispod parapeta velikih monofora, što je vjerojatno posljedica faznosti gradnje, odnosno mogu eg rušenja, pa ponovna zidanja (Srša 1996:24; Srša 2004:101).

Specifi nost južnoga pro elja broda jest postojanje još dva malena, danas zazidana goti ka prozora, tako er monofore, kasnogotih stilskih zna ajki, na mjestu gdje ih se ne bi o ekivalo (sl. 17., 18.).

U brod se ulazilo kroz dva portala, jednim na zapadnom pro elju, danas ispod zvonika, te još jednim na južnom pro elju. Ti su portali do sad izazivali dosta sumnji o svom nastanku, pa emo ih malo pobliže opisati. Zapadni je portal vrlo visok - 329 cm - a širok 141 cm (svijetle mjere; sl. 19.). Okvir je portala profiliran dosta jednostavno, s jednim kruškolikim profilom izme u dvije užljebine, me utim, na unutrašnjoj strani završava još jednom manjom užljebinom (sl. 9. B), koja je po autorovu mišljenju karakteristi na, jer se koristi za prelaz na dodatne ukrase i profilacije, kao što je npr. na luneti portala prema sakristiji. Ina e, portal je dosta popravljan, prera ivan, pa je i profilacija prigodom sanacije po etkom 20. st. uglavnom izvu ena u žbuci. Podnožja profilacija, koja su u kasnijoj gotici naj eš e skošenja, ovdje su recentno

⁶ Srednjovjekovni su kameni dovratnici redovito imali kameni prag visine oko 15 cm, pa i više, što zna i da je pod svetišta mogao biti niži bar 30 cm prema današnjem, jer treba uzeti u obzir da je kameni prag portala otklesan. Prema I. Srši, pod je i u svetištu i u brodu u srednjem vijeku bio niži (Srša 2004: 86-87). Ovom prigodom zahvaljujem kolegi Srši i kolegici M. Visin, Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Zagrebu na davanju na uvid Izvješ a.

izvedena kao horizontalne plohe. Na unutrašnjoj, sjevernoj, strani okvira, zaostala su dva jaka željezna stožera, koja su nekada nosila krilo vratiju. S obzirom na jačinu stožera, bilo je to masivno krilo, no gornji je stožer nešto drukčiji, manji od onog donjeg. Niša je odgovarajuće visoka, segmentna nadvoja. Izgradnja zvonika pred i nad portalom zamaglila je stvarni izgled i smještaj zapadna portala, koji je vjerojatno istupao pred pročelje kao i južni portal. Zatim, mjerenja debljina zidova pokazuju da je debljina zida uz portal veća, što bi moglo značiti da je zapadni portal bio naznačen rizalitom sa zabatom, kao što je danas južni portal. Inače, I. Srša smatra, prema rezultatima restauratorskih istraživanja, da je zapadni portal ugrađen naknadno, baš kao i južni, i da se ugrađivanje dogodilo istodobno, tj. da su na svoja današnja mjesta odnekud preseljeni.

Portal u južnom zidu broda istaknut je rizalitom s trokutastim zabatom (sl. 20.), s kosinama zabata pokrivenim vijencem. Svijetla veličina portala jest 127/293 cm, dakle i on je dosta velik, ali još uvijek manji od zapadnoga portala. Prema veličini mogli bismo zaključiti da je zapadni portal bio važniji, iako razlog njegove veličine može biti i naglašavanje zapadnoga pročelja. Profilacija je južnog portala jednostavna - «kruška» između dvije užljebine, što je čest način profiliranja 15. st. na portalima kontinentalnih sakralnih objekata. «Krušku» u sredini profilacije čine tri torusa, kakva smo do sada susreli jedino na dovratniku na ulazu u sakristiju pavlinske crkve u Lepoglavi.⁷ Kapiteli koji nose pete šiljastog nadvoja možda su samo na izgled romani kog oblikovanja i rustikalne izrade: oni su potpuni, s abakom i prstenom dolje, ukrašeni krupnim izvijenim sočnim listovima, modeliranim s trokutastom užljebinom. Abak je dosta tanak (1/5 ukupne visine kapitela) s tek naznačenim trokutastim utorima i blagim zaobljenjem (sl. 21). Kapitel nema profilirani odgovor na donjem dijelu torusa u obliku baze, nego izlazi iz kosine, na način atektonske gotike, što je već primijetila K. Horvat-Levaj.

Materijal kapitela krupnozrnati je pješanjak, žuto-smeđe boje, a površina je dosta grube, rustične izvedbe, kao uostalom svi dijelovi portala. Portal o čemu nije isklesala ista ruka koja je klesala ostale pojedinosti, koje smo do sada promatrali. Kamen ovog portala nije isti kao kamen portala na ulazu u sakristiju.

Naglašavanje južnog portala rizalitom s trokutastim zabatom jako nas podsjeća na jedinstveni portal crkve Sv. Marka u Gradecu Zagreba, no s bitnom razlikom u količini i kvaliteti plastičnih ukrasa i profilacija.

Istraživanja I. Srše pokazala su da je zvonik crkve Sv. Križa građen sredinom 17. st. Nekada je i na zvoniku iznad ulaza bila upisana godina 1643. – Na današnjem II. katu zvonika, dakle ispred ulaza u potkrovlje crkve, u sjevernom i zapadnom zidu ugrađeno je nekoliko gotičkih spolija, nepoznate namjene. O čemu je za gradnju zvonika rabljena građa nekog srušenoga dijela crkve, sakristije, starijeg zvonika, kaštela oko crkve?, no to će još trebati razriješiti daljnim restauratorskim istraživanjima.

Pročelje

Gotička su pročelja jednostavna: oko cijele crkve te čine obični, kosi sokli, osim, naravno, na mjestu kasnije prizidana zvonika. Svetište podupire pet kontrafora, tri puta stupnjevana, tj. oni se stanjuju prema vrhu (sl. 8.). Stanjenje kontrafora pokriveno je okapnicama, a rubovi su ojačani klesancima. Kontrafori svetišta, iako dosta tanki - 60 cm - gotički su po svom duhu i na njima nema značajki kasne gotike oko 1500. god. i kvalitetno su izvedeni. Zanimljivo je da su dva od četiri kontrafora na uglovima svetišta ekscentrično izvedena, jedan ne mnogo: je li se time htjelo na pročelju prikriti nepravilnost svetišta (sl. 2.)? Ekscentrični položaj pete svoda na južnom zidu svetišta s obzirom na južni kontrafor možda treba nazvati ekscentrično u kontraforu, jer da je dosljedno proveden centrični položaj kontrafora, došlo bi do veće nepravilnosti južnoga pročelja u odnosu na ukupni izgled. Ovo ne-poklapanje pete svoda i kontrafora na južnom zidu pokušalo se u dosadašnjim razmatranjima tumačiti na različite načine. Z. Balog u tome vidi «neizvedeni projekt zvjezdastog svoda» (Balog 2000:15-16; Srša 2004:91-93).

Na nekim klesancima nalazimo klesarske znakove (sl. 11.) i rupe za dizanje «ma kom» (Horvat 1979; Horvat 2001). Nakon nedavne obnove pročelja, klesanci su otkriveni i preklešani, pa su klesarski znakovi manje vidljivi, a neki su potpuno nestali. Gotički su prozori svetišta zadržali svoje prvotne oblike, osim kružišta, koja su možda replike. Profilacija uz staklo dopunjena je

⁷ U Lepoglavi je portal potpuno drukčije koncepcije, a mogao je biti klesan početkom 15. st. – usp. D. Vukičević -Samaržija, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 1993. sl. 66. na str. 84.

ubacivanjem «tašela». Svako je kružište druk ije oblikovano, oblika 14., pa i 15. st. Na njima nema kasnogoti kih oblika, npr. «ribljih mjehura» ili sl. Profilacija uz staklo odgovara op enito 14. - prvoj polovici 15. st. (sl. 9. D).

Pro elja svetišta jednostavno su oblikovana, s potpunim goti kim repertoarom profilacija i detalja, što je vjerojatno zasluga i arh. Podhorskog, koji je potpuno poštovao prvotno oblikovanje.

Južno pro elje broda nekada su krasile tri visoke i dvije male goti ke monofore te južni portal. Ti su prozori danas zazidani, ostavljeni su tek tragovi dva od njih, jednog ve eg i jednog manjeg. Istraživanja 1996. i 2004. te i danas vidljivi ostatci u potkrovlju pokazuju mnoge promjene tijekom stolje a. Velike monofore – više od 4 m (sl. 17.) - imale su uobi ajenu profilaciju uz staklo i kružište, tj. goti ki trolist. Kamena profilacija uz staklo ima standardnu goti ku profilaciju (sl. 9. E) te tragove da je bila ustakljena. Najbolje je sa uvan trolist srednje monofore, koji je bio slabiji klesarski rad (sl. 16.). Špaleta velikih monofora izvedene su od klesanaca, a nadvoji su od opeka, što govori da ne potje u iz iste faze gradnje.

Male monofore nisko su postavljene te s goti kim trolistom u vrhu (sl. 18. A); nadvoj i špaleta im izvedene su opekama, a profilacije su od kamena. Profilacija malih monofora druk ija je od profilacija velikih, te bismo ih zbog njihove plošnosti mogli svrstati u izrazito kasnogoti ke profilacije (sl. 9. F) (Horvat 1992:114). Izrada profilacija dosta je slaba, rustikalna. Vrh nadvoja nije šiljast, nego je blago zaobljen. Istraživanja 1996. godine pokazala su da su obje male monofore naknadno ugra ene (Srša 1996:96; Srša 2004:96).

Brod je bio barokiziran i izvana, tj. zazidano je svih pet goti kih porozora, a otvorena su etiri nova, barokna, s pravokutnim svijetlim otvorom u sredini, a izvana i iznutra bile su niše segmentna nadvoja. O južnom je portalu ve dosta re eno, no treba naglasiti da se ovaj goti ki portal nalazi to no u osi drugoga baroknog prozora (sl. 20.).

Na sva etiri ugla broda nalazimo klesance, bez tragova dizanja «ma kom» i bez uparanih klesarskih znakova. Iznimka je jedino jugoisto ni ugao, na kojem se na nižim redovima nalaze tragovi dizanja «ma kom». Istina, klesanci na sjevernoj

strani broda nisu dostupni: jedan je ugao prekriven recentnim upornjakom, a drugi je u prostoru sakristije, prežbukano, pa se sada ne može potpuno vidjeti stanje tih detalja.

Pod strehom krovništva svetišta nekada se nalazio goti ki potkrovni vijenac, od kojeg je sa uvan jedan klesanac uz sam zabatni zid nad trijumfalnim lukom (sl. 9. G). Taj se klesanac s profilacijom vijenca protezao do zapadnog lica zida s trijumfalnim lukom. To bi moglo zna iti da je svetište bilo prije izgra eno, a brod niži ili još bez krova! Barok je kasnije goti ki vijenac zamijenio jednostavnim baroknim «holkelom», odnosno prežbukao je onaj kameni, goti ki.

Oblikovanje zvonika, novo stubište uz zvonik, kojim se danas penje i na pjevalište, te današnja sakristija, djelo su arh. Podhorskog, gra eni po etkom 20. st. u zna ajkama secesije (Horvat-Levaj 1989:150-151). Treba re i da je Podhorski oblikovao i neposredni okoliš crkve, što je pridonijelo ukupnoj kvaliteti obnove crkve.

POVIJESNI PODATCI

Stara legenda nam govori da je na mjestu crkve Sv. Križa u staro doba stajao zdenac, u kojemu je neka djevojka vidjela zlatni križ, koji pliva po vodi itd. Za uspomenu je na tom mjestu izgra ena crkva, posve ena, dakako, Sv. Križu. ak se spominje da je iza glavnog oltara dugo bio vidljiv onaj zdenac. To kaže legenda, ili bolje re eno narodno pripovijedanje, u kojem može biti i koje zrno istine (Tkal i 1887: 287-300).⁸ Z. Balog misli da se crkva Sv. Križa prvi put spominje 1232. godine, prema ispravi zagreba kog biskupa Stjepana II., kojom on utemeljuje azmanski kaptol (Balog 1997:51, bilj. 19).⁹ Crkva se zatim spominje 1326. godine.¹⁰ Crkvu Sv. Križa nalazimo i u popisu župa Zagreba ke biskupije Ivana, arhi akona Gori kog: *Item ecclesia sancte crucis de Crisio* (Buturac 1984:88) U sljede em sa uvanom popisu župa iz 1501. godine, uz župnika Ivana, nabrojani su još kapelan Petar, zatim prebendari Ivan, Luka i Pavao, gracijan Stjepan, a pod župu Kris pripadala je i Sv. Helena.

God. 1397. održan je *Krvavi sabor križeva ki*, kojom su prigodom ubijeni pobunjeni slavonski plemi i, koji su se protivili kralju Sigismundu.¹¹

8 Na lanak me upozorila Lj. Nikolajevi , na emu joj ovom prigodom zahvaljujem.

9 No, Balog zna i za legende, ali spominje ih s negativne strane, tj. potpuno ih odbacuje.

10 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae., IX., str. 311.

11 O *Krvavom saboru križeva kom* vidi: Kruhek 1997:34-37; Kruhek 2001:94.

Nakon što se kralj Sigismund oženio Barbarom Celjskom 1405. godine, on joj daruje oba Kalnika, Veliki i Mali (Buturac 1979:23). No, iste godine kralj Sigismund daje Donjem Križu - *inferiori civitas Crisiensis* - povelju slobodnog kraljevskog grada, što je svakako bila značajna povlastica za ovo naselje. Karakteristično je da je Donji grad Križ - Cris dobio slobode kao i Budim, što u ono doba znači i da je imao slobode, veće i od Grada Zagreba kog! U ostale pogodnosti - i dužnosti - slobodni se kraljevski grad Cris trebao okružiti gradskim zidovima. Budući da su kasnije renesansne utvrde oko Donjeg Križa podignute na mjestu starih zidina, zapravo je nepovoljna obrambena situacija iz početka 15. st. ponovljena. Župna je crkva Sv. Križa ostala izvan tih obrambenih zidova grada, što je izazvalo mnoge glavobolje kasnijim naraštajima, a i crkvi Sv. Križa.

Iste godine - 1405. - kralj je Sigismund darovao burgove Veliki i Mali Kalnik svojoj novoj supruzi Barbari Celjskoj, gdje je ona povremeno boravila (Horvat 2004:21-23). Njezin je kaštelan Neuhausel upravljao s oba Kalnika, ali i uznemiravao okolne domaće plemiće. Barbara se Celjska *spominje u nizu isprava, koje reguliraju pravne i crkvene poslove Križevačke županije*.¹² Njezina nazočnost, iako povremena, mogla je ostaviti traga u slobodnomu i kraljevskom gradu Križu, pa i na crkvi Sv. Križa. Unatoč činjenici da je kao kraljica i carica bila na vrhu hijerarhijske ljestvice, svojim je «slobodnim» ponašanjem ponukala kralja Sigismunda da je udalji s dvora, što je bio i kraj Barbarinu djelovanju u ovim krajevima. Kralj je Sigismund 1429. godine prodao Veliki Kalnik zagrebačkom biskupu Ivanu Albenu.

Sve nazočnost nija osmanlijska opasnost prema kraju 15., a još više tijekom 16. st. pokazuje koliko je nepovoljan položaj crkve Sv. Križa. U tim je vremenima sigurno stradala i crkva Sv. Križa. Potvrdu je to i konstatacija arh. Podhorskog, da je prigodom obnove pročelja crkve Sv. Križa nađeno «mnoštvo» pušanih kugli, zabijenih u staru žbuku! (Podhorski 1941:94)

Crkva Sv. Križa izvan obrambenih bedema Donjeg grada Križa bila je ujedno i moguća opasnost sigurnosti grada. Taj je problem donekle bio riješen izgradnjom utvrda oko crkve, kao potpuno odvojeni objekt okružen svojim zidinama i grabom, kao što je prikazano na situaciji Križa Nikole Angielinija (sl. 22.) iz sredine 16. st.¹³ Na

zapadnoj strani broda nacrtan je zvonik, odnosno nama se čini da bi to mogao biti zvonik, ali ne i svetište na isto mjesto: crkva je ovdje nacrtana tek shematski. U ovakvom tijeku utvrđivanja, ovdje je prevagnuo značaj južnoga portala. No, razvoj i primjena vatrenog oružja u utvrđivanju su prvotni na isto mjesto još opasnijim za Donji grad Križ i njegovu tvrđavu, zato je krajem 16. st., na Pasqualinijevu nacrtu križeva koga Donjega grada, crkva Sv. Križa okružena potkovastim zemljanim bedemom, otvorenim prema kurtinama križevačke utvrde (sl. 23.). Može se pretpostaviti da je kaštel oko crkve tada već bio srušen. Martin Stier u svom izvješću iz doba oko 1660. godine piše da je crkva Sv. Križa opasna za križevačku tvrđavu, jer se neprijatelj može u crkvu smjestiti i iz nje uspješno napadati tvrđavu (Krmopot 1977:60). On na svojem crtežu postojećeg stanja naznačuje crkvu, ali u prijedlogu obnove križevačkih utvrda crkva Sv. Križa nije nacrtana. No, kraj 17. st. označava prestanak ozbiljnije osmanlijske opasnosti, pa je župna crkva Sv. Križa ostala sačuvana. Kad je godine 1786. car Josip II. ukinuo mnoge crkvene institucije, među njima je bio i pavlinski samostan u Križevcima. Tada pavlinska crkva Sv. Ane postaje župna, a stara župna crkva Sv. Križa desakralizirana je, postala je državnom vlasništvom, a služila je kao skladište, zatvor, vatrogasno spremište i sl.

Prema kanonskim zapisima iz početka 18. st., za crkvu Sv. Križa je zabilježeno da brod crkve ima tabulat - *drveni oslikani tavan* (Tkalčić 1887). Uskoro - 1714.-1717. - Sv. Križ presvećen je baroknim svodom. Tkalčić još spominje da su oni i Rački posjetili 1876. godine Križevce te dobili ideju o obnovi crkve Sv. Križa, koja je u tom trenutku služila kao - vatrogasno spremište. Dalje se o obnovi crkve brinu župnik Ferki, gradonačelnik Bubanović i konačno svi Križevčani. Župnik je Ferki isposlovao od Graditeljskog odbora prvostolne crkve Zagrebačke da se izmješteni oltar Sv. Križa kanonika I. Znika premjesti u crkvu Sv. Križa u Križevcima. Time je crkva bila spašena i donekle popravljena, a u uređeno je svetište smješten oltar. Početkom 20. st. prišlo se temeljitoj obnovi crkve, koju je vodio arh. S. Podhorski (1912.-1913.). Crkva je za svoje doba vrlo dobro restaurirana, poštivani su stari historijski slojevi, a neke su pojedinosti, kao zvonik, sakristija, namještaj i sl., uređene na onda suvremeni način, u značajkama secesije. Izbjegnuta je zamka

12 Hrvatski biografski leksikon, 2. dio (B-C), natuknica «Celjski», str. 622

13 Krmopot 1977:222. Druga se situacija Križevca nalazi u Beču, OeNB, C.8607, 14.

regotizacije na Bolleov na in te crkva nije postala *imitacija katedralne crkve* (Podhorski 1941: 92).

JOŠ NEKA OTVORENA PITANJA

Položaj crkve Sv. Križa imao je vjerojatno svoju pretpovijest. Donji grad Križ tijekom vremena je od malog mjesta prerastao u značajnije naselje. Možda veli ina broda crkve Sv. Križa, nastanak kojega I. Srša stavlja u prvu polovicu 14. st., može bar donekle govoriti o broju vjernika, no unatoč veličini, to je ipak bila građevina skromna oblikovanja. Pa i kasnije, kao da je gradnja crkve prekidana, da bi sve završilo godinom 1498. nad sakristijskim portalom.

Vratimo se malo natrag, na najstarije «legendarno» razdoblje Donjeg Križa i legendu o crkvi Sv. Križa, koja govori da je onaj zdenac, u kojem je križ nađen, stajao «dugo iza oltara». Nije li to bilo najstarije romaničko svetište, po etak crkve, sa svojom karakterističnom polukružnom apsidom! U zidu crkve Sv. Križa nađeno je dosta recikliranih opeka, pa čak i jedna sa slijepim romaničkim lukom. Dakle, s dosta se sigurnosti može reći da je ondje i prije postojala crkva, romaničkog oblikovanja i tlocrta, dakle s polukružnom apsidom. U okolici Križevaca, azme i Kloštar Ivanića duga je tradicija građenja opekama, zasigurno od početka 13. st. Prije nekoliko godina otkopani su u Zrinskom Topolovcu nedaleko od Križevaca temelji jedne rotunde, zidane opekama, nad kojom je kasnije građena gotička crkva, a u Gornjem Križu nedaleko od Topolovca, u današnjoj kapeli Sv. Križa, na groblju, u noviju gotičku crkvu uključeni su dijelovi zidova romaničke crkve zidane opekama.¹⁴ S obzirom na narav mjesta Križa u 12. – 13. st., crkva je mogla već ranije biti izgrađena, s odgovarajućim stilskim značajkama, pa i od opeka. Drugo je pitanje, pripada li ono svetojstanište – spolij uz sjevernu stranu trijumfalnog luka toj najstarijoj romaničkoj crkvi, ili to svetojstanište potječe iz druge polovice 13. st. – početka 14. st., s obzirom da je prema Sršinih istraživanjima brod crkve izgrađen tijekom prve polovice 14. st.¹⁵

Dolazimo do jedino sigurnih ostataka starije crkve iz prve polovice 14. st., do istočnog i južnog zida broda i do tragova oslika na zapadnoj strani trijumfalnog luka. S obzirom na rezultate

iskopavanja uz temelje zbog drenaže, jasno je da i temelji odgovaraju zidovima jednog većeg broda. Profilacija trijumfalnog luka vrlo je jednostavna i nalazimo je na mnogim našim ladanjskim crkvama 15. st. Tri visoke monofore u južnom zidu broda dio su te starije crkve, iako gornji dio može potjecati iz nešto kasnijeg doba. No, dvije su male monofore i portali ugrađeni naknadno, kako su to pokazala konzervatorsko-restauratorska istraživanja 1996. i 2004. godine. Zapadni portal svojim značajkama mogao je nastati i tijekom prve polovice 15. st., a male monofore i južni portal mogli su biti klesani kasnije, oko 1500. godine, prigodom pregradnje crkve Sv. Križa zbog obrane od Osmanlija.

Zidne slike nad trijumfalnim lukom dopirale do prvotnog stropa, dakle taj je brod morao postojati kao potpuna, zaokružena građevina, koja je bila u uporabi dulje. Množina pregradnji, tragovi požara te potkrovnijeg vijenac na svetištu govore da je brod crkve mogao neko vrijeme biti i bez krova, pa je najviši potez zida mogao biti zarušen. I tragovi gorenja uz trijumfalni luk možda su tragovi požara, dakle razlog za pregradnju broda.

Kao što je već konstatirano, bio je to prilično veliki brod, ali ne znamo mu veličinu, pa niti oblik prvotnog svetišta, no bila je to – ponovimo – građevina skromne izvedbe, sudeći po prozorima – visokim monoforama. Takvom objektu ne odgovaraju zatečeni portali, ni zapadni, ni južni, koji su otkriveni na mjestu starijih, skromnijih. Južnog možda u početku nije niti bilo. Niski trijumfalni luk, nizak s obzirom na visinu i broda i svetišta – možda odgovara omanjem prostoru starijeg svetišta, pa bila to polukružna romanička apsida ili kratko poligonalno gotičko svetište. Istraživanja su jasno pokazala da je trijumfalni luk stariji, iz prve polovice 14. st., no je li baš tako? Nije li možda, paralelno s gradnjom svetišta starijeg trijumfalnog luka (romaničko? gotičko?) zamijenjen novim, ovim današnjim?

Iskopavanja za drenažu uz temelje današnjeg svetišta nisu otkrila tragove nikakve građevine, odnosno temelje starije, romaničke crkve, pa bi se ovo svetište, prema mišljenju Z. Homena iz Muzeja grada Križevaca te I. Srše, otkriveno trebalo tražiti na mjestu današnjeg svetišta. Staro je svetište za vrijeme gradnje novoga, gotičkoga, moglo vjernike podsjetiti na – zdenac iza oltara, kao što tvrdi legenda. Na to se mogla nadovezati i legenda o

14 Konzervatorska su istraživanja još u tijeku, vode ih M. Šimić i iz Hrvatskog restauratorskog zavoda te Zlatko Kara s Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, a objekt snima Boris Vučić – Šneperger s ekipom s istoga fakulteta.

15 Slika na svetojstaništu nalaze se u gotičkoj crkvi Sv. Lovre u Požezi te u Ratkoviću nedaleko od Požege, prijelaznih stilskih značajki; usp. Z. Horvat – I. Mirmik, Arhitektura srednjeg vijeka u Požezi i okolici, Zbornik *Požega 1271-1972*, slika 77. na str. 148., str. 147., slika 83. na str. 150.

križu u zdencu, pri a kojom je pobožni puk pokušao povezati neke injenice. Dakle slijed bi bio: polukružna apsida – zdenac pa onda pri a o križu u zdencu, a ne obratno!

Vanjski izgled pro elja svetišta vrlo je konzistentan, cjelokupan, zaokružena, iako dosta skromna goti kog oblikovanja, usudio bih se re i – iz prvih desetlje a 15. st.¹⁶ Iako relativno skromna oblikovanja, sve su profilacije me usobno vrlo uskla ene. Oblikovanju južnoga pro elja svetišta odgovara i postava kontrafora u sredini južnoga pro elja svetišta, bez obzira na neslaganje s petom triju rebara svoda (sl. 2.).

Nepravilnost tlocrta svetišta oblikovna je pojava, koja se javlja krajem 14. st. u praškim radionicama: ta je nepravilnost trebala obogatiti kompozicijske odnose u prostoru, korigirati neke pojedinosti i npr. opti ki izjedna iti zidove s prozorima i bez prozora, pa i pokazati majstorstvo svojih autora (Menclova 1972:121-123). U nas bih upozorio na kapelu Sv. Trojstva u brinjskom burgu knezova Kr kih Frankopana, koja je vrhunsko djelo arhitekture srednje Europe, i – potpuno nepravilna tlocrta (Horvat 1985:11 i dalje). Brinjska je kapela gra ena po etkom 15. st., no takvih primjera ima u kontinentalnoj Hrvatskoj i Slavoniji još: zavjetna crkva Frankopana u Oštarijama, svetišta nekih crkava po Hrvatskom zagorju. U ove nepravilnosti o ito treba ubrojiti razlike izme u pro elja i unutrašnjosti. Po D. Menclovoj, bit je arhitektonske problematike kraja 14. – po etka 15. st. - izvedba naizgled pravilna svoda nad nepravilnim tlocrtom (Menclova 1972:119-120).

I unutrašnjost svetišta oblikovno je ujedna ena, ako na as zaboravimo portal sakristije i nišu u južnom zidu. Novo je svetište zaista moglo biti prizidano uz nešto stariji zapadni zid s trijumfalnim lukom. Tehnologija gradnje svo enih prostora u srednjem vijeku gradi zidove do zaključno s potkrovnim vijencem, podiže krovište i tek onda presvo uje prostor. U ovakvom bi slijedu odmah trebale biti uzidane pete rebara s konzolama, za što I. Srša nalazi potvrdu u svojim istraživanjima: južna je konzola od po etka na svom mjestu. Ve je takvo svetište, samo pokriveno krovištem, moglo biti rabljeno za službu božju. Trijumfalni je luk pri etapnom gra enju ili pri pregradnjama privremeno zatvaran, odnosno bio je zatvoren prije po etka gradnje svetišta. Me utim, još imamo neriješen

problem sa starijim svetištem: kakvo je ono bilo. Možda je današnji trijumfalni luk nizak jer je zamijenio stariji, romani ki, koji je, dakako, bio manji i niži. Ugra ivanje novog šiljastog trijumfalnog luka moglo je slijediti zajedno s izgradnjom nova svetišta, ako je suditi po jednom klesarskom znaku na trijumfalnomu luku.

Na klesanim plohama Sv. Križa u Križevcima autor ovih redaka uo io je 14 razli itih znakova, mnoge od njih na više mjesta; tu ne bismo ubrojili tri znaka s niše u južnom zidu (sl. 11 O - R). Za ovaj dosta skroman objekt veliki je to broj te se može re i da je to bilo relativno jako gradilište, koje je moglo zidove svetišta podi i do potkrovnog vijenca dosta brzo. Usporedimo li znakove sa Sv. Križa sa znacima iz zagreba ke katedrale, lepoglavske pavlinske crkve te zavjetne crkve u Ptujskoj gori u susjednoj Sloveniji, onodobnoj Štajerskoj,¹⁷ vidimo da je više njih identi no ili sli no, što može govoriti o njihovim vezama te o fluktuaciji klesara u potražnji za poslom te o približno istom dobu gradnje, tj. prvih nekoliko desetlje a 15. st.

Još je otvoreno pitanje svo enja: što zna i neujedna enost konzola, je li bilo prvotno predvi eno presvo enje zvjezdastim svodom, što predlaže Z. Balog, ili je to od po etka križni svod? Istraživanja I. Srše pokazala su da su konzole ugra ene odmah prigodom gradnje, što se poklapa s uzajamnom nepravilnosti kontrafora i konzola na južnom zidu svetišta te na završetku svetišta. Konzola na južnome zidu prilago ena je svo enju, a južni kontrafor – oblikovanju pro elja. Ovome je podre ena i ekscentri nost prozora na južnom zidu, gleda li ih se iz unutrašnjosti, što je est slu aj u gotici 15. st. Mislim da je teza Z. Baloga o zvjezdastu svodu ipak nedovoljno dokazana, a osim toga, tu je i nejednakost trokutastih svodnih polja uz južni, sjeverni i isto ni zid svetišta: polja bi trebala biti jednaka, jer je to logika projektiranih zvjezdastih svodova. S Balogovom idejom o planiranom zvjezdastom svodu ne slaže se niti I. Srša, iako iz drugih razloga (Srša 2004:89-91).

Konzole-maskeroni možda tek naizgled odstupaju od kvalitetne jednostavnosti i ujedna enosti oblikovanja prostora, no najvjerojatnije je da su nastale kad i zidovi svetišta, dakle tijekom prvih desetlje a 15. st. Utjecaji na oblikovanje konzola u svetištu Sv. Križa mogli su do i iz blizine, s gradilišta zagreba ke katedrale:

16 Isto misli i K. Horvat-Levaj (Horvat Levaj 1993: 144-145)

17 Horvat 1972: 109-116; usp i Z. Horvat, Izgradnja la e zagreba ke katedrale, «Peristil», 23./1980., slika 9. na str. 71. i slika 24. na str. 76. te str. 69. i 76.

ondje nalazimo gotovo identične maskerone, kakvi su na sjevernom i južnom zidu svetišta Sv. Križa. Maskeron, slika onome iz sredine južnoga zida nalazio se nekada na pročelju zvonika zagrebačke katedrale iz doba oko 1400. godine,¹⁸ a danas je izložen u postavu Muzeja grada Zagreba (sl. 7.). Drugi maskeron – glava golobrada mladića – također ima svoju repliku sa zagrebačke katedrale koja se danas nalazi u Depou Arheološkog muzeja u Zagrebu (sl. 5.): ne zna se niti približno gdje je mogla stajati. Ova druga konzola, sa sjevernoga zida, za razliku od one sa južnoga, ima abak – jednostavnu ploču u nadglavom mladića, kao i kapitel u svetištu brinjske kapele Sv. Trojice (Horvat 1985:45, 58, sl.26). No, izrada konzola-maskerona iz crkve Sv. Križa u Križevcima zaostaje kvalitetom od onih zagrebačkih (npr. kosa). Istina za volju, valja reći da se tek kad se konzole potpuno oštećuju i donijeti definitivni zaključak o njihovoj kvaliteti.

Tri konzole s motivom gotički stilizirana lišća, koje izrastaju s «granice», također imaju paralelu na jednom kapitelu s katedrale, danas u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu. Kapitel je nekada mogao nositi kip nekog svetca na jednom od šest stupova broda. Iznad kipova bili su ugrađeni baldahini, koji su također mogli biti inspiracija za jednu od konzola u zaključku svetišta, onu s «visećim» cvijetom. Dvije konzole u kutovima uz trijumfalni luk, koje su i najjednostavnije, kao da su najprimjerenije prvotnoj zamisli u oblikovanju jednostavnoga svetišta.

Sjeverna je konzola ukrašena istim stiliziranim listovima, kao tri konzole iz završetka svetišta, no listovi su sitni, kao prilijepljeni na naopako okrenutu piramidicu konzole, pa se veće koncepcijom razlikuju od spomenute tri iz zaključka svetišta. U gornjem dijelu abak je odijeljen od tijela konzole jednostavnom trokutastom užljebinom. Druga konzola, u južnom kutu uz trijumfalni luk sasvim je geometrijskog oblika, sa sitnom, iako dosta bogatom profilacijom. No, mjesto na spoju starijeg zida broda i novijeg zida južnoga zida svetišta više je nego zanimljivo svojim načinom spajanja: noviji zid svetišta mjestimično ulazi u utore, uklesane u stariji zid uz trijumfalni luk. Taj je način osiguravao solidnu vezu oba zida i neotvaranje pukotina. Da je i prije na tom mjestu bio priključen zid starijeg svetišta, našli bismo mu tragove: staro je svetište moralo biti uže, manje.

Možemo se zapitati: jesu li ove konzole, barve ina njih, isklesane na gradilištu zagrebačke katedrale te dovezene ovamo, na gradilište Sv. Križa u Križevcima? Udaljenost nije velika, težina konzola nije znatna, a oblikovne su sličnosti očitije. Time bi se moglo objasniti stanovito odstupanje u veličinama i širinama konzola, pa čak i odstupanje u veličinama pa i nedovršenost. Možda su konzole u kutovima uz trijumfalni luk ipak isklesane na samom gradilištu.

Uspoređujući i ujednačavajući oblikovanje osnovnoga korpusa na svetištu s portalom, svetohraništem i nišom u svetištu, očit je razlika: tih nekoliko složnijih detalja kao da su dio neke drukčije zamisli, neke druge građevine, što uostalom potvrđuje činjenica da su naknadno ugrađeni. Njihovo oblikovanje je, međutim promijenjeno, prije svega portala, najvjerojatnije zbog dizanja poda u svetištu, što se moglo dogoditi još prigodom barokizacije, pa i ranije. Tada je donji rub lunete povišen, konzole ispod lunete premješteno su, a prag maknut. Zatim, desna je konzola izrađena od krupno-zrnata pješčenjaka, a lijeva od mekog kamena, kao sve ostalo na portalu; konzole su neosporno ugrađene naknadno. No, tu je još jedno pitanje: kamo je ovaj svećani portal vodio: osim sakristije, je li ondje bila i svećana empore nad sakristijom. Sva je vjerojatnost da je taj portal zamijenio prvotni, koji je morao biti vrlo jednostavan, kao i na mnogim ladanjskim crkvama onoga doba.

Kada je Donji grad Križ dobio povlastice slobodnoga i kraljevskoga grada, dobio je i svoje susjeda: kraljica je Barbara Celjska postala vlasnica Velikog i Malog Kalnika, te je ondje povremeno boravila. Ona je mogla u svom djelovanju i naknadno utjecati na uređenje i oblikovanje crkve Sv. Križa, no u ovom trenutku ne znamo što je to moglo biti.

Postoji mogućnost da je npr. portal ugrađen krajem 15. st., što bi svjedočilo godinu 1498. na križnoj ruži nad portalom, ali donesen s nekog objekta, koji je srušen zbog izgradnje utvrda oko Donjeg grada Križa. Prema tome godinu 1498. označava bi doba ugradnje, a ne i izrade, što je već pretpostavila Katarina Horvat-Levaj. I uz to, simptomi su da je križna ruža nepotpuna, da nedostaje malo zadebljanje na vrhu, nalik malom turbanu, što govori i o mogućem oštećenju u transportu.

¹⁸ Vidi: Z. Horvat Gradnja i pregradnja zapadnoga pročelja zagrebačke katedrale, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 22.-23./1996.-1997., str. 47.

Još su dva portala upitna, nejasna nastanka: zapadni i južni portal broda. Injenica je da je stariji brod imao jednostavne prozore, pa su valjda takvi bili i portali, bolje rečeno onaj zapadni, a za južni se još možemo zapitati je li on ranije uopće postojao? Zapadni je portal broda jako prerađen, degradiran izvedbom zvonika nad zapadnim pročeljem. Istraživanja 1996. godine pokazala su da je i on naknadno ugrađen. Neobično velika svijetla visina portala, a donekle i širina govore o njegovu značaju, pa i složenosti, (sl. 19.), a imao je i lunetu, slično kao na portalu ulaza u sakristiju. No, potrebna su još dodatna istraživanja na portalu i oko portala da bi se to definitivno utvrdilo.

Južni portal odskače od svega ostaloga: naizgled je još romaničkog oblikovanja kapitela te profilacije, koju bi uvijek mogao povezati s Lepoglavom. Abaci imaju trokutaste otvore, kao što su na konzolama u svetištu. Zatim, klesanje je rustikalno, a kamen isti - krupnozrnati pješanjak, oker boje kao većina klesanih detalja na crkvi Sv. Križa. Već je Katarina Horvat-Levaj posumnjala u pripadnost romanici i 13. st. ovog portala, a Srša je pokazao da nije niti mogao biti prvotno ugrađen u zapadno pročelje.

Današnja su istraživanja upozorila na množinu promjena na brodu, naročito na njegovoj južnoj strani. Taj je portal mogao biti kasnije ugrađen, možda prigodom utvrđivanja Križevaca i gradnje kaštelnog zida oko nje. Izvedbom graba i nasipa paralelno s kurtinama križevskih utvrda jednostavno se došlo preblizu zapadnoga pročelja crkve¹⁹ i možda je to izazvalo potrebu izvedbe južnog portala, koji je time postao glavni ulaz u crkvu. Istete, južne, strane bio je već i prostor za okupljanje vjernika.²⁰ Male su monofore u brodu mogle nastati oko 1500. godine (1498.?!), jer im je profilacija uz staklo takva, a povod može biti gradnja utvrde – renesansnog kaštela oko crkve Sv. Križa: prvotni su visoki prozori broda mogli viriti preko zidina kaštela te biti opasnost za vjernike. Tome se valjda htjelo doskočiti zatvaranjem visokih prozora i otvaranjem ovih manjih, nižih monofora,²¹ koje su uostalom, izvedene dosta rustikalno, kao i južni portal. Kako je bilo sa svetištem – nema dovoljno tragova. No da je postojala opasnost za crkvu potvrđuje nam S. Podhorski konstatacijom da se u žbuci pročelja našla «množina» pušanih kugli.

ZAKLJUČAK

Crkva Sv. Križa stara je župna crkva Donjega grada Križa – Crisa. Njezina pojava vjerojatno je vezana na Veliku cestu prema Martinskoj i na kraljevsku kuriju u Gornjem gradu. Na istom je mjestu, gdje je i današnja crkva, prvo bila izgrađena romanička crkva. Već tijekom prve polovice 14. st. romanički grad evinu zamjenjuje ili joj se priključuje, goti ki brod. Tragovi zidnog oslikanja – u dva sloja – govore da je brod bio dovršen, pod krovom pa prema tome i u funkciji. Svetište je moglo biti još ono romaničko ili je čak cijela romanička crkva postala svetištem, koja najvjerojatnije nije mogla biti velika. Niski gotički trijumfalni luk sugerira da je romanička crkva bila nevelika i relativno niska. Treba konstatirati da je brod Sv. Križa, bez obzira na svoju jednostavnost, ipak već i od onda suvremenih ladanjskih crkava, te da je građena za očitopovećani broj vjernika jednog većeg naselja u razvoju.

Godine 1405. naselje Donji Križ postaje *slobodni i kraljevski grad*, što je moglo biti povod za nastavak radova na crkvi Sv. Križa, na gradnji svetišta. Svojim ujednaenim oblikovanjem, osnovni korpus svetišta odgovara prvoj polovici 15. st., izuzmemo li neke detalje u unutrašnjosti svetišta. Profilirane pojedinosti: sokl, vijenci na kontraforima, potkrovnijevijenac, rebrast svoda, prozori i njihova kružišta predstavljaju oblikovnu cjelinu, pri čemu je nepravilnost svetišta dosljedno provedena. Konzole ispod petarebara donekle iskaču u svojim neujednaenim oblikovanjem, no objašnjenje može biti da su izrađene na nedalekom gradilištu zagrebačke katedrale uz nedovoljnu suradnju. Današnji portal na ulazu u sakristiju, svetohranište te niša očitopovećani kasnije, što može posvjedočiti godina 1498. na križnoj ruži portala. Ove su bogatije izvedene klesarije u svetištu te zapadni portal možda zaostali od neke druge crkve, koja je srušena prigodom gradnje utvrda oko naselja i oko crkve Sv. Križa. I još treba spomenuti, da su arhitektonska plastika sakristijskog portala i niše u južnom zidu svetišta mogli, po svom oblikovanju, nastati početkom, odnosno tijekom prvih nekoliko desetljeća 15. st.: na njima se osjeća rad klesara, upoznatih s radom čeških radionica s kraja 14. i početka 15. st. I na kraju, tu je neizostavno utvrđivanje protiv

19 Možda nam kao paralela može poslužiti crkva Sv. Marka i njegov južni portal na Gradecu zagrebačkom!

20 Prema Angielinijevoj situaciji, pokretni se most nalazio na južnoj strani, a ulazilo se kroz jednu od polukula, a ne na zapadnoj, kako ga Balog crta u svojoj rekonstrukciji utvrda oko Sv. Križa (Balog 2003:23, sl.13).

21 Na kasnogotičkoj kapeli Sv. Helene u Donjoj Zelini te u župnoj crkvi u Knežincu kraj Varaždina imamo primjere izgradnje kaštelnih utvrda oko njih te izvedbe malih, nisko postavljenih prozora, da ne bi virili iznad zidina utvrda (Horvat 2003).

osmanlijskih napada, s dodatnim promjenama i reduciranjem elemenata crkve. Promjene je zaklju ila barokizacija broda.

Vidimo da je crkva Sv. Križa tijekom više stolje a doživjela mnoge nezgode i promjene, od kojih su nam mnoge još neobjašnjive. O ito je da se s istraživanjima i prou avanjem prošlosti Križevaca treba nastaviti, da bismo do kraja shvatili i razjasnili današnju realnost crkve Sv. Križa. Crkva je sama po sebi važan objekt, i iz povijesnog i iz likovnog kuta gledanja, pa i važan urbanisti ki akcent i treba ga sa uvati kao svjedoka naše prošlosti i naše današnjice.

LITERATURA

- BALOG, Z. (1994): Znaci klesara i druge klesarske oznake u goti koj Lepoglavi, *Lepoglavski zbornik*, 3, Lepoglava, 99-117.
- BALOG, Z. (1997): Crkva sv. Križa – svjedok prvih stolje a Križevaca, *Kaj*, 2/1997, Zagreb, 47-55.
- BALOG, Z. (1999): Majstorska radionica u službi Hermana Celjskog, *Zbornik »Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja»*, Celje, 325-336.
- BALOG, Z. (2000): Prijedlog za neostvoreni projekt crkve sv. Križa u Križevcima, *Peristil*, 42.-43./1999.-2000., Zagreb, 13-22.
- BALOG, Z. (2002): Mogu i neostvoreni projekt crkve Sv. Križa u Križevcima, *Cris*, god. IV, br. 1, Križevci, 11-17.
- BALOG, Z. (2003): Potkalni ka grupa crkva-utvrda, *Peristil*, 46/2003, Zagreb, 13-28.
- BEDENKO, V. (1975): Križevci – razvoj grada, *Glasilos Arhitektonskog fakulteta*, 3/1975., Zagreb, 1-61.
- BURURAC, J. (1979): *Povijest Gornje Rijeke i okolice*, Križevci.
- BURURAC, J. (1984): Popis župa Zagreba ke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, 59, Zagreb, 43-107.
- BURURAC, J. (1991): *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134.-1940.*, Križevci.
- DOBRONI , L. (1987): Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji, *Croatica Christiana Periodica*, 20./1987., Zagreb, 1-25.
- FEHR, G. (1961): *Benedikt Ried*, Muenchen.
- HORVAT, A. (1978): Osvrt na urbanisti ku koncepciju jezgre Križevaca, *Bulletin JAZU*, 45.-46./1978., Zagreb, 110-125.
- HORVAT, Z. (1972): Klesarske oznake, *Peristil*, 14.-15./1971.-1972., Zagreb, 109-116.
- HORVAT, Z. (1979): Upotreba »ma ka» u srednjovjekovnoj gradnji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4.-5./1978-79., Zagreb, 283-285.
- HORVAT, Z. (1985): Burg u Brinju i njegova kapela, *Peristil*, 27.-28./1984.-1985., Zagreb, 41-87.
- HORVAT, Z. (1992): *Katalog goti kih profilacija*, Zagreb.
- HORVAT, Z. (2001): O dizanju kamenih blokova na gradilištima srednjeg vijeka, *Naša katedrala*, 5./2001., Zagreb, 15-19.
- HORVAT, Z. (2003): Kapela sv. Helene kraj Donje Zeline, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 15. XII. 2000.*, Zagreb, 263-278.
- HORVAT, Z. (2004): Neki novi pogledi na burg Mali Kalnik, *Cris*, god. VI, br. 1, Križevci, 19-26.
- HORVAT-LEVAJ, K. (1989): Crkva sv. Križa u Križevcima, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12.-13./1988.-1989., Zagreb, 139-157.
- HORVAT-LEVAJ, K. (1993): Crkva sv. Križa, U: *Križevci – grad i okolica. Umjetni ka topografija Hrvatske*, Zagreb, 135-157.
- KARAMAN, LJ. (1950): O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, *Historijski zbornik*, 1.-4./1950., Zagreb, 125-174.
- KLAI , V. (1974): *Povijest Hrvata*, knj. II., Zagreb.
- KRMPOTI , LJ. (1977): *Izveštaji o utvr ivanju granica Hrvatskog kraljevstva od 16.-18. st.*, Hannover-Karlobag- akovec.
- KRUHEK, M. (1995): *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. st.*, Zagreb.
- KRUHEK, M. (1997): Povijesni put kralja Sigismunda od Nikopolja do Križevaca, *Kaj*, 2./1997., Zagreb, 25-39.
- KRUHEK, M. (2001): Križeva ka tvr ava i utvrde Križeva ke kapetanije, *Povijesni prilozi*, 20./2001., Zagreb, 87-130.
- MENCLOVA, D. (1972): *eske hrady*, II. dio, Prag.

PODHORSKI, S. (1941): Crkva sv. Križa u Križevcima, *Hrvatska prošlost*, II./1941., Zagreb, 87-95.

SRŠA, I. (1996): *Izveš e o rezultatima konzervatorskih istraživanja na crkvi sv. Križa u Križevcima u godini 1996.*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb.

SRŠA, I. (2004): *Izveš e o rezultatima konzervatorskih istraživanja na crkvi sv. Križa u Križevcima*, Hrvatski resturatorski zavod, Odjel za zidne slike i mozaik, Zagreb.

SZABO, Gj. (1912): Izvještaj o radu Zemaljskog povjerenstva za o uvanje spomenika u godini 1911., *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 1912., Zagreb, 201-259.

TKAL I , I. K. (1887): Obnova i blagoslov stare župne crkve sv. Križa u Križevcih, *Katoli ki list*, 38./1887., 20. rujna, Zagreb, 297-300.

Summary

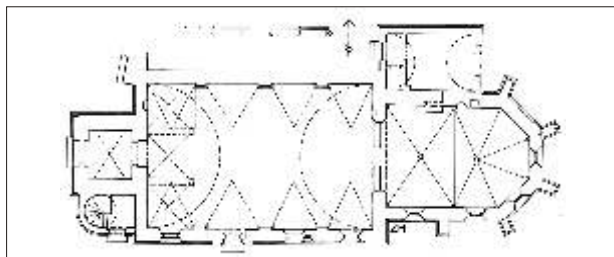
Church of The Holy Cross in Križevci

Key words: Church of the Holy Cross, Križevci, sacral architecture, Gothic

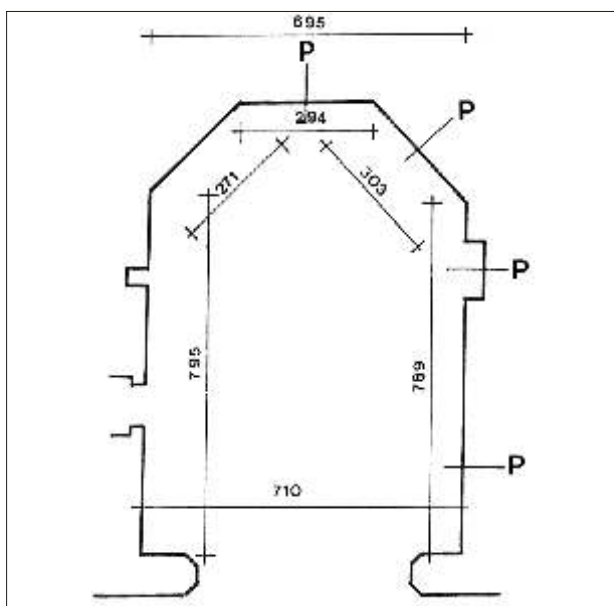
The Church of the Holy Cross in Križevci is an old parish church of the city of Donji Križ (Cris), which has experienced many changes until the present day. There was probably a Romanic church on the same spot before, which was replaced by a Gothic building during the first half of the 14th century, perhaps even with the old sanctuary. The Gothic sanctuary was built – probably not by accident – after Donji Križ was awarded the title of a «Free and Royal City». The sanctuary developed in several phases, which are sometimes contradictory. The nave from the 14th century, which was also changed as time passed, was perhaps once on fire, but the wall and ceiling paintings in the interior show that it was over roofed very early. The Osmanic threat induced the people of Križevci to fortify their city as well as the very church of the Holy Cross, around which Renaissance fortifications were built and torn down afterwards. The Ecclesiastic Institutions Reform by king Joseph II in 1786 caused the desertion of the old parish church of the Holy Cross, it was, however, reconstructed by the end of the 19th century as well as in 1912. The latest restoration and art-conservation research has lead to various new realisations and changes of our opinion. (Translated by Marina Bertovi)

1. Križevci, crkva Sv. Križa, pogled s istoka
 (snimio: Gj. Szabo, 1911., negativ u Fototeci Ministarstva
 kulture, Uprava za kulturni razvitak i kulturnu politiku,
 Odjel INDOK za kulturnu baštinu, Zagreb)

2. Križevci, crkva Sv. Križa, tlocrt
 (snimio i crtao Z. Horvat, 2005.)

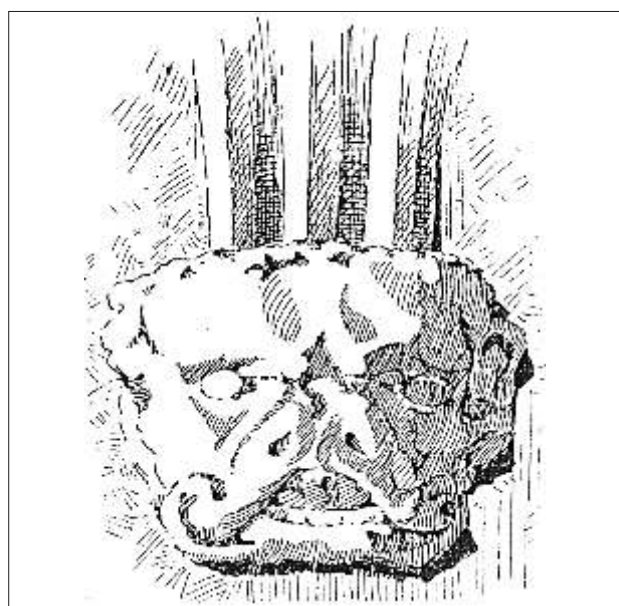
3. Križevci, crkva Sv. Križa, shematski prikaz tlocrta svetišta s
 to nim veli inama pojedinih stranica: uo iti nejednakosti te
 razlike za oko 20 cm; P = prozori (crtao Z. Horvat)

4. Križevci, crkva Sv. Križa, konzola-nosa pete triju rebara
 svoda u sredini sjevernoga zida svetišta
 (crtež B. Šenoa, u: Szabo 1912.)

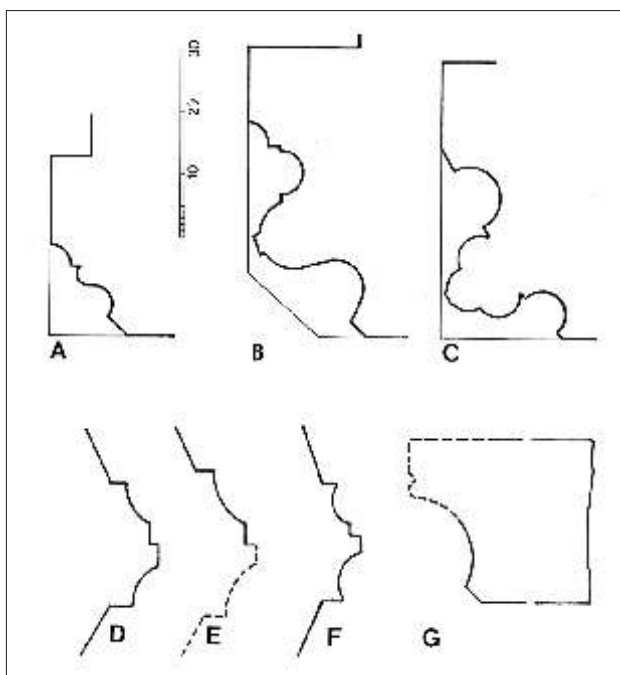
5. Glava golobrada mladi a s nepoznata mjesta u zagreba koj
 katedrali, danas pohranjena u depou Arheološkog muzeja u
 Zagrebu (snimio: I. Mirnik, Arheološki muzej Zagreb)

6. Križevci, crkva Sv. Križa, konzola-nosa pete triju rebara
 svoda u sredini južnoga zida svetišta
 (crtež: B. Šenoa, u: Szabo 1912.)

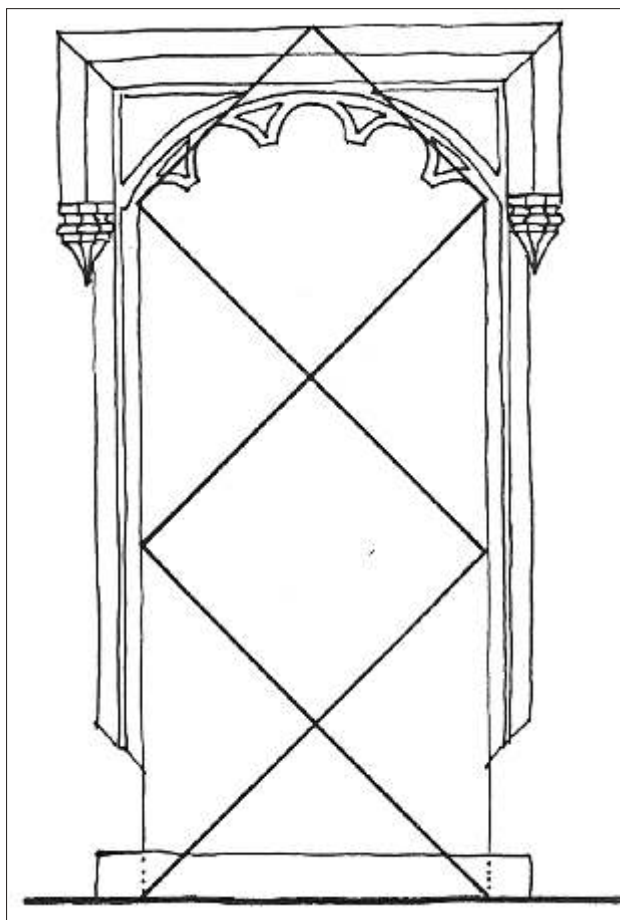
7. Maskeron s pročelja zvonika zagrebačke katedrale, danas u stalnom postavu Muzeja grada Zagreb (negativ u Fototeci Ministarstva kulture)

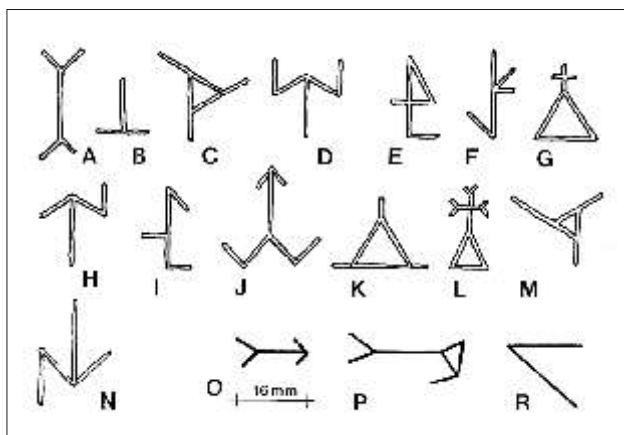
9. Križevci, crkva Sv. Križa, profilacije nekih detalja: A. Portal sakristije; B. Zapadni portal broda; C. Južni portal broda; D. Prozor svetišta; E. Velika monofora na južnom zidu broda; F. Mala monofora na južnom zidu broda; G. Ulomak potkrovnog vijenca na spoju sjevernoga zida svetišta i zida s trijumfalnim lukom (snimio i crtao Z. Horvat)

8. Križevci, crkva Sv. Križa, pogled na svetište (snimio: Z. Horvat, 2005.)

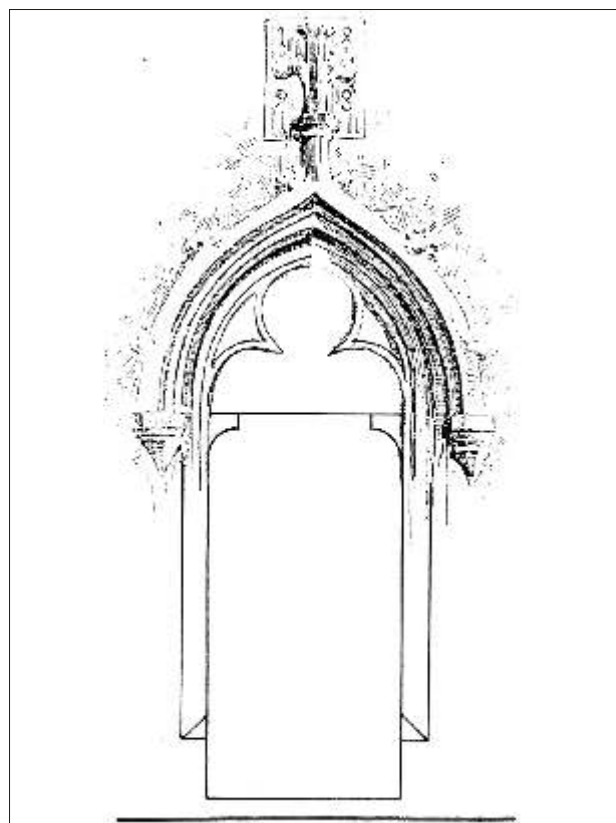
10. Križevci, crkva Sv. Križa, niša u južnom zidu svetišta: pokušaj rekonstrukcije niše, tj. nacrtana je približna visina poda, kada je niša imala ve u visinu

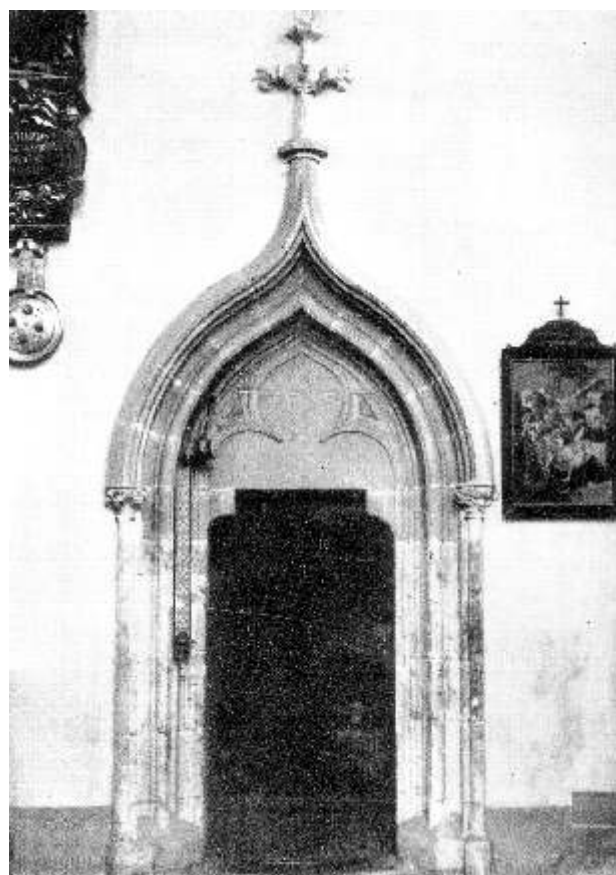
11. Križevci, crkva Sv. Križa, klesarski znaci s prozora i kontrafora svetišta (A – N) te niše u južnom zidu svetišta (O - R); znak N uo en je na sjevernoj strani trijumfalnog luka

12. Križevci, crkva Sv. Križa, portal na ulazu u sakristiju (Fotoarhiva JAZU, negativ u Fototeci Ministarstva kulture u Zagrebu)

13. Križevci, crkva Sv. Križa, portal na ulazu u sakristiju (crtež B. Šenoa u: Szabo 1911.); dopunio autor: korigiran je naknadno otklesani donji dio lunete, a njegova izvorna visina je pretpostavljena

14. Ptujška gora, R. Slovenija, zavjetna crkva BDM, portal sakristije (fotografija preuzeta iz knjige F. Stelea, Ptujška gora, Ljubljana, 1966.)

15. Križevci, crkva Sv. Križa, pogled s kora prema svetištu
(snimio: autor, 2005.)

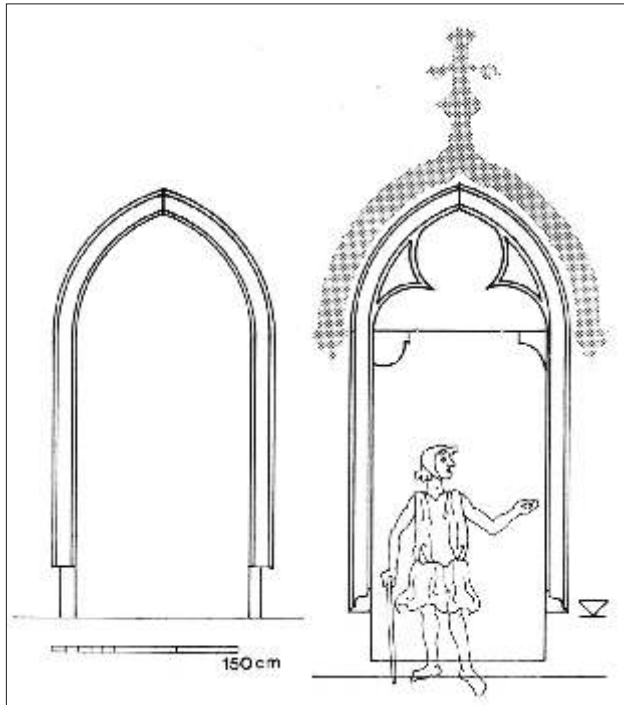
17. Križevci, crkva Sv. Križa, dio južna pročelja prigodom
obnove 1998. god. (snimila: M. Visin, Ministarstvo kulture,
Uprava za zaštitu kulture baštine,
Konzervatorski odjel u Zagrebu)

16. Križevci, crkva Sv. Križa, vrh zazidane velike monofore
iznad baroknoga svoda broda (snimio: Z. Horvat, 2005.)

18. Križevci, crkva Sv. Križa, mala monofora na južnom
pročelju broda (snimila: M. Visin, 1998.)

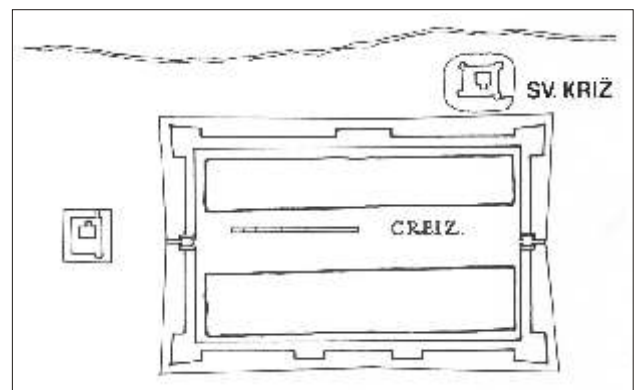
19. Križevci, crkva Sv. Križa, zapadni portal ispod zvonika: lijevo je današnji izgled, desno pretpostavljeni izgled s lunetom i vijencem iznad nadvoja – prema ptujskom portalu (crtao: Z. Horvat, dopuna A. Horvat)

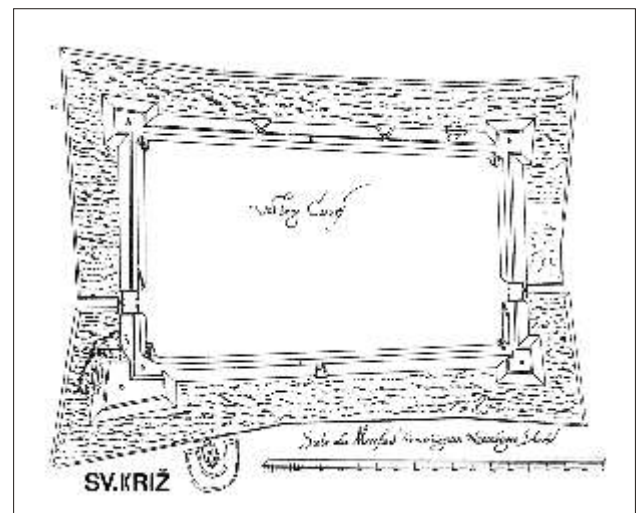
21. Križevci, crkva Sv. Križa, lijevi kapitel na portalu južnog pročelja broda (crtao: Z. Horvat)

20. Križevci, crkva Sv. Križa, portal na južnom pročelju broda (crtao: Z. Horvat)

22. Situacija Donjeg grada Križa (Križevca) sredinom 16. st. prema Nikoli Angieliniju (original u Beču, OeNB, C.8607,14)

23. Situacija Donjeg grada Križa (Križevca) krajem 16. st. (Aleksander Pasqualini, original pohranjen u Grazu, u Štajerskom zemaljskom arhivu)